

Дьорд Сонди /Будапеща/

КАУЗАТИВНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
/ в съпоставка с унгарския език/

Тази глаголна категория – можем да я наречем и карателност – играе изключителна роля както в системата на унгарския глагол, така и в съпоставителен план в унгарския и българския език. Мястото на тази група глаголи в унгарската граматика не е фиксирано успокоително. По един от възможните класификационни критерии унгарските глаголи се разделят на *szelekvő* /деятелни/, *szenvedő* /страдателни/, *visszaható* /възвратни/ и *műveltető igék* /каузативни глаголи/. Поради смесване на понятийни дефиниции и морфологични показатели /суфикси/ унгарските описателни граматички боравят с такива причудливи понятия, като *igazi műveltető igék* /същински каузативи/, *álműveltető igék* /лъжекаузативи/ или *tökéletlen műveltető igék* /несъщински каузативи/.

От друга страна пък не е обърнато специално внимание в българския език на едно ново явление: стремеж към транзитивиране, самостоятелна употреба / за каузативиране/ на се-лексемите^I без се.

Темата е особено важна и с оглед на изучаване, обучение и превеждане от единия на другия език и обратно.

Цялата проблематика обаче – естествено – сега ще бъде само щрихирана.

Нека приемем за изходно положение, че унгарските *műveltető igék* = карателни глаголи трябва да се разчленят на две различни подкатегории: фактитивни и каузативни глаголи.

а/ При фактитивните глаголи глаголното действие /с редки изключения/ не се насочва директно към обекта, обектът не е директен за глаголното действие /за глаголния субект/ в смисъл, че глаголното лице кара някого да върши действието; активността му се изчерпва с това.

б/ При каузативните глаголи вече няма "втори вършител", каузативиращата наставка сигнализира чисто морфологически, че глаголният субект накарва или причинява директния обект да "върши" това, което е изразено чрез глаголното действие. Обектът в некаузативното изречение ще изпълни функцията на подлог. Тази трансформация при фактитивни глаголи не е възможна.

Каузатив: Sétáltatom a kutyát. = Разхождам кучето.

A kutya sétál. = Кучето се разхожда.

Фактитив: Sétáltattatom a kutyát [valakivel].

/По мое желание /нареждане, молба/ някой разхожда кучето /за което се разбира, че е мое/ - така може да се преразказва семантичната структура на фактитивния глагол./

≠ Няма правилна трансформация.

При каузативните глаголи действието е центростремително², транзитивността е максимална, обектът трябва да е налице. При тях - за разлика от фактитивните глаголи, където двете действия се извършват едно след друго - тук действията са симултантни.

За да се разхожда кучето, трябва и аз /вършителят/ да действам /да го разхождам/ успоредно с "обектовото" действие.

Разграничаването на каузативните и фактитивните глаголи рядко зависи и от признака 'жив/нежив', признак, валиден както за глаголния субект, така и за обекта, който /като изключение/ може да е директен при фактитивните глаголи и /въпреки надделяващия брой случаи/ индиректен при каузативните /без "втори вършител"/. Освен това глаголният субект може да бъде не само инициатор, "оня, който кара", а и причинителят на глаголното действие или състояние.

Въпреки изградената морфологична система често и в унгар-

ския език може да се изрази карателност по описателен начин, дори така, че в разговорния български език съществува глаголно значение за каузативиране, а в унгарския език - няма:

Тя ме разведе /казва някой за трети човек; причината, че са се развели, е жена му: 'тя ме "накара" да се разведе'/.

На унгарски:

Őmiatta váltam el. = Заради нея се разведох.

Букв.:

Ő volt az oka, hogy elváltam = Тя бе причината, че се разведох.

В унгарския език има двойка: *elválik - elválaszt* с няколко значения, специално и за случая /развеждам се - развеждам/, но без причинителен или каузитивиращ елемент във втората семема. Евентуално тя може да се употреби /но и тогава леко разговорно, макар да е юридическо/:

Ő választott el minket. = Той [съдията] ни разведе.

Друг пример:

"Пейчина се умори да пени водата" /Р.Йорданов/.

Глаголът пени /нелексикализиран/ от двойката пени се - пени в българския език е каузативен: 'карам водата да се пени' - в унгарския език няма узуален еквивалент. Теоретически може:

habzik	-	haboztat
↓		↓
пени се		пени

но се казва описателно: /'вдига пяна'/.

От двата типа "карателни глаголи" в българския език фактитивни могат да бъдат глаголи от типа ушия си, изваждам си зъб/ със значение: 'карам някого', по-скоро 'поръчвам някой да ми направи нещо' - прякото допълнение в тези случаи е задължително.

В унгарския език наставката сигнализира за фактитивността, но понеже "накараният вършител" се подразбира, той е на лице само в случай, че не е шивачът, респ. зъболекарят при двата примера. В противен случай - естествено - същинският вършител се означава със суфикса *-val, -vel*

a/ Varrattam egy szoknyát [a varróéval].

б/Varrattam egy szoknyát édesanyámmal.

а/= Уших си пола /при шивачката/.

б/= Уши ми майка пола.

От българския превод се установява, че:

- същинският вършител в българския език не е редовен елемент на някаква структура със синтактична оформеност; не може - например във /б/ - вършителът да се изрази граматически правилно и редовно с предлог при:

Уших си пола при майка - това изречение означава вече
друго:

'Сама си уших пола край майка'
 у майкини'
 в майкината стая';

- в българския език, ако "вторият /същинският/ вършител" на глаголното действие е не специалист - изречението се трансформира задължително: истинският вършител ще стане подлог, глаголът е недвусмислено без карателност. Така се получава изречение, което и в унгарския език се трансформира от фактитивното /и обратно/, и което му се противопоставя - но по този начин се губи каузативирацията /по-точно: карателният/ момент: не се знае, граматически не е изразено дали /при дадения пример/ майката по моя поръчка или без нея ми уши пола: Édesanyám varrt egy szoknyát nekem;

- елементът си може да е двузначен: глаголният субект и вършителът може и да съвпадат: Сам си уших /аз/ пола. = Varrtam egy szoknyát magamnak.

От всичко казано може да се заключи, че само някои български си-глаголи имат фактитивна, но дистрибутивно и ситуационно определена употреба. Това няма системен характер.

Издържана опозиционна и морфологически оформена система обаче образуват българските каузативи. За тях говорят и авторките Иванова, Лашкова, Баракова³, като ги разделят на две групи, които са всъщност една: 'каузирам емоции' /у тях а/ 'каузирам положителни', б/ 'отрицателни емоции'/.

Двойките са:

вълнува се - вълнува = izgul - izgat
 ядосва се - ядосва = mérgelődik - mérgesít
 възмущава се - възмущава = felháborodik - felháborít
 разочарова се - разочарова = kiábrándul - kiábrándít

Тези глаголи действително са обединени в една семантична група сред каузативите. Може би тук е мястото и на двойката

засмива се - засмива = nevet - nevetett

- лексикализирани глаголи, при които каузативиращата форма /по моя бегла анкета/ според усета и личния "узус" на група българи е неестествена.

В академичната граматика К.Иванова привежда примери за "окаzionali образувания" на се-глаголи без се, като им приписва "разговорно-фамилиарна" стилистическа оценка, и заявява: "Тези изключения обаче само подчертават несамостоятелния характер на формите без се, тъй като се употребяват със съзнание за тяхната неправилност, за да се постигне хумористичен ефект"⁴ /подчертаването мое, Д.С./.

Сред примерите ѝ е и: "Сега ще ви усмихна".

Според мене:

- Твърдението на авторката изглежда е дедуктивно, като е изхождала вероятно от нейна среда, където тази употреба е в шеговит тон /но граматически е възможно! - въз основа на противопоставяне: сам съм /по своя воля или причинено/ в някое състояние, сам правя нещо причинявам това "състояние", каузирам това "нещо" да се прави/. При моите запитвания се оказа, че обикновените хора, които употребяват тази форма /не всички/, не влагат такъв оттенък: "хумористичен ефект";

- Двойката "усмихва някого - усмихва се" се образува по аналогия на вече лексикализираната двойка засмивам - засмивам се и на другите съвсем редовни опозиции: разтъжава - разтъжава се и пр.;

- А на езиково равнище явлението отговаря на реалната опозиция, определена по-горе, даваща основание за граматически оформено съпоставяне и при глаголи, които законно /засега?/

се употребяват изключително само като се-лексеми: без се: каузитивиране. За това говорят и другите образувани "оказионално" глаголи: пеня, развеждам и др.

Според мене, макар това да изисква повече материал, все по-налагащото се явление "каузитивиране на се-глаголи" се илюстрира и от другите два примера на К. Иванова:

"Гледай си работата, жена му ще го съгласи за две минути".

"Набий ги и ги споразумей!"

Те са в настъпление - под аналогичното влияние и на други глаголни двойки⁵, които семантически не се поддават толкова на еднородно групиране, образуване на семантична подгрупа сред каузативите, като споменатите от типа изненадвам - изненадвам се:

убеждава - убеждава се = meggyőz - meggyőződik

бави - бави се = késleltet - késik, késlekedik

люлее - люлее се = hintáztat - hintázik

заклева - заклева се = megeskét - megesküszik

скарва някого /с НКГ/ - скарва се/с НКГ/ = összeveszit valakit valakivel - összeveszlik valakivel

заприказва някого - заприказва се = megszólít valakit, beszédbe elegyedik valakivel - belemerül a beszélgetésbe

затруднява - затруднява се = nehézséget okoz-nehézsége támad и т.н.

Последните две глаголни двойки са примери и за това, че:

а/ в унгарския език няма глаголна двойка срещу тях, съответствията им са описателни синтагми;

б/ а това е по-важното: поне по свидетелството на БТР⁶ при тези глаголи няма се-лексеми, т.е. двойката се образува от обратната посока: глагол + се.

Общо за всички тези глаголи е и, че директният обект/най-често с признак 'жив'/ - макар и с възможно изпускане в изречението - е задължителен елемент в тяхната семема, а семантичната им схема е:

аз /глаголният субект/ карам /причинявам, каузирам/, съдействавам /създавам условия, давам [възможност]/... той/гла-

голният обект/ да се ...

Тази формула важи и за глаголите от двойките, образувани също без словообразователна морфема се / и на които опонират глаголите със се/, на които също е отделено внимание в академичната граматика. Там тези форми се противопоставят на се-глаголите и им се дава обща характеристика, като се изтъква разликата, отнасяща се до каузативите / не наречени там така/: "но тук глаголното лице не се променя само [и] а те също означават преминаване в ново състояние, придобиване на ново качество или изпитване на определено душевно състояние, посочено от глаголната основа"]⁷, а променя /или съдействува, за да бъде променен/ обекта на действието, изразен чрез пряко допълнение"⁷:

нагорещява - нагорещява се =felhevit - felhevül

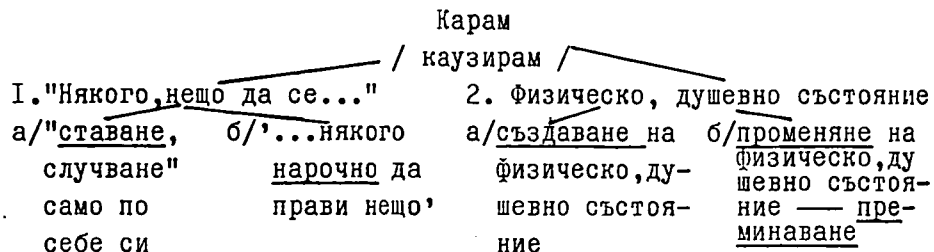
смирява - смирява се =megbékit - megbékül

опитомява - опитомява се =megszelidit - megszeliidül

и др. Това е голяма група глаголи, сред тях са дадени и примери от първата обособена семантична група /'каузирам емоции'/

Се-глаголите от двойките - както в изходните глаголи при унгарските каузативи - са обикновено с медиално или по-рядко "интровертно"⁸ значение: тук спадат главно глаголите за емоционалност, за изразяване физическо или душевно състояние или промяна в него, или глаголи за "ставане"⁹. Много рядко те са от други непреходни "степени": скарам се /с/ -реципрочен; убеждавам се /в/ -интранзитивен-екстровеертен глагол/.

Въз основа на тази характеристика на опониращите се-глаголи българските каузативи семантически биха могли да се разделят на две групи, които се разпадат съответно на още две подгрупи:

Примери:

1а/: намалява /'смалява'/, навежда; 1б/: подготвя, скарва/с/,
заприказва; 2а/: тревожи, радва; 2б/: застудява, втвърдява.

Границата между тези подгрупи не може да е "строга", много са междинните глаголни значения. А самото класифициране изисква по-нататъшно нюансиране. Каузативите и в българския език заслужават по-голямо внимание, по-детайлен структурно-функционален, стилистичен и семантичен анализ.

Някои каузативни отношения в българския език са реализирани съвсем несистемно чрез префиксация и в тези случаи префигирият глагол съответствува на унгарския каузатив, напр.:

спи - приспива = alszik - altat

пие - напива = iszik -

пои животното itat

пиш/к/а - изпишква = pisil - pisiltet

плаче - разплаква = sir - sirat

оплаква /някого sirat/некаузативен омоним/

В това кратко изложение само в някои случаи се впуснах в подробности, други особености бяха просто бегло споменати, на много важни страни на темата не можах изобщо да отделя внимание. Имам предвид например характерната автиптоза в унгарския език /инцидентно транзитивиране на непреходните глаголни семемии/ и рядкото ѝ възможно съответствие в българския език; тип български съчетания "карам + да + глагол"¹⁰, превеждани и на унгарски описателно; българските семемии от типа паса /той паса стадото; стадото паса/; а най-вече различните форми на несистематизируеми унгарски фактивни и каузативни глаголи. На целия този проблем искам да посветя отделна студия.

Бележки, литература

- I. За категоризацията: се-изречения, се-форми, се-конструкции, се-глаголи и се-лексемии вж. Д. Сонди: Функции и граматически категории на глагола в българския и унгарския език. Кандидатска дисертация. София, 1985, стр. 293-343.

2. За центростремителност и центробежност при глаголите /по Гухман/ вж. пак там, стр. 376.
3. К.Иванова, Л.Лашкова, П.Баракова: Лексикални ограничения при функционирането на граматическите категории на глагола. Славянска филология, т. XVII, София, 1983, стр. 74.
4. ГСБКЕ = Граматика на съвременния български книжовен език. т. 2, стр. 239.
5. Ц. Младенов ми обърна внимание, че за наченките на карателна система в българския език може да играе роля турското / и изобщо тюркското / влияние. †
6. БТР = Български тълковен речник, София, 1955.
7. ГСБКЕ, т. 2, стр. 240.
8. За степените на транзитивност / по Ш.Карой/ вж. Д. Сонди, стр. 382-383.
9. Пак там, стр. 378-380.
10. Не говоря тук и за опростения модел, според който на унгарските каузативни глаголи в българския отговарят описателните форми карам да..., давам да..., поръчвам да... и др.